

ДЕЩО ПРО АСОЦІАТИВНІСТЬ У НАЙМЕНУВАННЯХ ТВАРИН

Як уже зазначалось у наших попередніх дослідженнях, за допомогою традиційних способів словотворення не можна повністю охопити і пояснити творення всіх слів. Серед похідних лексем, зокрема деяких видів власних назв, — чимало таких утворень, які є наслідком складних і дуже несподіваних асоціативних процесів. Нерідко найменування є результатом тривалого асоціативного процесу, притаманного багатьом людям, тобто своєрідним продуктом народної творчості. Саме тому серед способів словотворення варто виділяти асоціативний спосіб, у якому словотворчим засобом виступають асоціації. Що ж до лексико-семантичного та лексико-морфологічного способів, які ґрунтуються на переосмисленні значення (відповідно мотивуючого слова та мотивуючої словоформи), то їх можна вважати лише різновидами асоціативного способу. Зважаючи також на те, що асоціативність певною мірою є обов'язковою складовою процесу творення слів будь-яким із існуючих способів словотворення, її слід розглядати як один із найбільших рушіїв процесу словотворення.

Саме різного характеру асоціації в більшій або меншій мірі послужили засобом творення онімів, які досить часто зустрічаються у фольклорі, творах для дітей, у розмовному мовленні. Пор., напр.: півня завжди називають *Петею, Петькою, Петром, Петром Петровичем*; кіт, як правило, — *Вася, Васько (Васька), Василь, Василь Васильович*; ведмідь — *Миша (Міша), Мишко (Мішка), Михайло* і обов'язково або *Михайло Михайлович*, або *Михайло Іванович*, або *Михайло Потапович*, або просто — *Михайлович* чи *Потапович*; лисиця — здебільшого *Єлизавета, Аліса* або *Анфіса, Патрикіївна*, а ворон — *Карло Карлович*. Ще в ранньому дитинстві ми зустрічаємося в казках з цими найменуваннями як з певною реалією, не задумуючись над тим, чому та чи інша тварина або птах називається саме так, а не інакше. Нерідко згадані власні назви, зазнавши

апелятивації, фіксуються словниками як лексеми з узагальненим значенням. У розмовному мовленні вони можуть функціонувати в різних фонетичних варіантах, зумовлених діалектними особливостями, впливом російської мови тощо. Як утворилися ці найменування і яке їх походження? Відповісти на це питання нелегко, хоч, на перший погляд, воно здається не зовсім серйозним. Поміркуймо над цією проблемою.

Найменування *Петя* закріпилось за півнем давно. Про це свідчать численні приклади з усної народної творчості, а також той факт, що слово набуло узагальненого значення і в розмовному мовленні виступає синонімом до лексеми *півень*. В «Этимологическом словаре русского языка» М.Фасмера воно подається з малої літери, а його походження автор пояснює так: «Петух — первоначально певец от петъ; петя «петух» объясняется влиянием уменьшительного Петя от Петр» [8; 3:253]. Безсумнівно, звукові асоціації між словом *півень* (пор. рос. *петух*) і гіпокористичною формою *Петя* від імені *Петро* є дуже важливим чинником утворення слова *Петя* як назви птаха. Проте таке пояснення видається дещо спрощеним. Онім *Петя* закріпився за півнем, очевидно, з кількох причин. Слово *півень* має досить прозору внутрішню форму, що означає: той, який співає. Про зміст внутрішньої форми постійно нагадує те, що одне із господарських призначень цього свійського птаха в минулому — співати в певний час. Існувала ціла народна система відліку часу, пов'язана зі співом півнів. Пор., напр., *перші півні*, *другі півні* тощо. Чумаки, вирушаючи в далеку дорогу, обов'язково брали з собою півня, який слугував їм за годинник, а також своїм співом, за народним повір'ям, проганяв усяку нечисту силу. Отже, півень — це *петя*, тобто птах, який співає. У цьому випадку найменування *петя* слід розглядати похідним утворенням від д.-рус. дієслова *пети*. Пор., напр., зі словотвірним типом: *лепетати* → *лепетя*. Звідси можна припустити, що спочатку слово *петя* як загальна назва птаха і *Петя* як гіпокористична форма імені *Петро* не мали між собою нічого спільного, окрім однакового звукового складу. Згодом завдяки звуковим асоціаціям ці слова, зблизившись, перестали бути омонімами і фактично ототожнилися. Півня почали називати не лише *Петею*, *Петькою*, але й *Петром*, і навіть *Петром Петровичем*, звичайно, не без долі жарту.

Традиційне найменування kota антропонімом *Василь* та його гіпокористичними формами пов'язане, як нам видається, зі звуковими асоціаціями, які виникають між фонетичним складом оніма та слова на прикликання цієї свійської тварини. Пор.: *Ва-с-иль*, *Ва-с-я*, *Ва-сь-ко* і *кс-с-с*, *кс-с-с*. Використання найменування має і певне практичне значення, бо на нього тварина швидше і краще реагує.

На цьому перелічені причини мотивації клички *Васько* (*Васька*), гадаємо, не вичерпуються. Є й глибші мотиви виникнення найменування. Автор етимологічного словника відзначає: «... васька «кот», от собст. Васька, уменьш. от Василий. Мотивы этого семантического развития неясны...» [8; 1:277]. Гіпокористичні форми *Васька*, *Вася* з відтінком фамільярності та певного негативного забарвлення досить часто зустрічаються в розмовному мовленні з іншим значенням. Пор.: одне зі значень слова *васька*, яке фіксується М.Фасмером, крім згаданого вище, — «мальчик на побегушках, денщик» [8; 1:277]; у розмовному мовленні — іронічно-осудливе про не дуже розторопну людину — «*От, Вася*». Отже, змістова структура іменних форм *Вася*, *Васька* включає такі конотативні елементи (причини їх виникнення нам невідомі), як *попихач*, *ледачкуватий*, *нерозторопний*. Цілком можливо, що саме ці ознаки, з якими асоціюються гіпокористичні антропоніми *Вася*, *Васька*, стали причиною називання ними котів. Цікаво, що згадане найменування використовується як кличка котів і в інших народів. Пор., напр., кіт *Базілій* (польськ. *Vazyli*).

Ще донедавна більшість собак в Україні називались *Сірками*, *Рябчиками* та *Рябками*, *Пушками*, *Дружками*, *Барсиками*, *Рексами*, *Піратами* тощо. Ці найменування переходили від одного собачого покоління до іншого. Згадаймо «Зачаровану Десну» О. Довженка та його теплі спогади про собак — Пірата старшого і Пірата молодшого. Це вже зараз наші чотириногі друзі почали іменуватись *Джеками*, *Ральфами*, *Томами*, *Баксами*. Неважко пояснити, звідки пішла ця мода на собачі клички. Внутрішня форма таких онімів, як *Сірко*, *Рябко*, *Пушок*, *Дружок*, *Барсик*, *Рекс*, *Пірат* — цілком прозора. У цих назвах — відгомін наших давніх язичницьких традицій, за якими людину або тварину називали за зовнішніми ознаками та характером поведінки.

Розглянемо походження одного з найбільш поширених зоонімів — *Шарик*, дослідженню якого мовознавці, вивчаючи зв'язки між компонентами змістової структури слова за допомогою так званого «семантичного трикутника», приділили чи не найбільшу увагу [2; 5; 7]. У свідомості сучасних мовців кличка *Шарик* асоціюється з російським словом *шарик* (зменшена форма до *шар* — геометричне тіло, утворене обертанням кола навколо свого діаметра; предмет, що має таку форму [1:472]), тобто кулька. Така мотивація, як видається, є логічною і цілком виправданою: усі цуценята зовні схожі на кульки, тому при виборі клички для тварини одразу спадає на думку онім *Шарик*. Зі сказаного випливає, що слово *Шарик* як кличка собаки утворилося лексико-семантичним способом у результаті асоціативного процесу під впливом російської мови або ж запозичене з неї уже в готовому вигляді. Саме цієї думки щодо внутрішньої форми найменування *Шарик* дотримуються такі відомі мовознавці, як О. О. Реформатський, О. В. Суперанська, В. М. Калінкін [5; 7; 2].

Роздуми про походження оніма *Шарик* та деякі лінгвістичні факти ведуть нас до іншого розуміння причин його мотивації. Як нам видається, думка, згідно з якою собаку називають *Шариком* через те, що цуценям він був схожий на шарик (кульку), не є переконливою хоча б тому, що всі цуценята схожі на кульки. І якби це було справді так, то всі собаки називалися б однаково — *Шарики*. Отже, існує ще якась інша мотивація цього оніма. Тут доречно пригадати, що в українців дуже сильною є традиція називання тварин за мастю. Усталені епітети (пор.: *рябий (-а)* про бичка, корову, курку, собаку, kota; *сірий* про вола, собаку, kota, гуску, вовка, зайця; *вороний, гнідий, буланый* про коней), субстантивуючись, утворюють клички тварин. Від згаданих прикметників на позначення кольору суфіксальним способом утворюються назви собак, котів, коней тощо. Деякі з них уже зазнали апелятивзації. Пор., напр.: *Рябко, Рябчик, Сірко, Воронько, Гнідко, Сивко*. Логічно думати, що і кличка *Шарик* утворилася за зразком одного із наведених словотвірних типів. Вагомим аргументом на користь цього припущення є наявність в українській мові прикметника *шарий* зі значенням *сірий*. Це слово нині призабуте мовцями, але воно фіксується в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка

[6; 4: 485—486] і як діалектизм у сучасних словниках [1:1389]. Слово *шарий* (*szary*) у значенні *сірий* вживається в сучасній польській мові [3: 530]. Отже, слід думати, що *Шарик* — це те саме, що *Сірко* (*шарий* + *-ик* → *Шарик*). Різняться ці два слова лише суфіксами, за допомогою яких вони утворилися.

У зв'язку з розглянутим вище не можна не згадати знаменитого булгаковського *Шарика* та його фантастичне перетворення. У повісті «Собаче серце» вибір клички *Шарик* М. Булгаковим пояснюється двома мотивами. Один з них — це звичне для мовної свідомості: якщо *Шарик*, то круглий і навпаки; інший — традиція найменування бездомних собак *Шариками*. Очевидно, саме такої думки щодо походження найменування свого героя був М. Булгаков, однак так чи інакше витвір його творчої уяви — Шариков — є уособленням сірості, що і знайшло відображення в антропонімі, похідному утворенні від зооніма *Шарик*.

Ведмідь як великий і хижий звір, несподіваної зустрічі з яким люди завжди боялися, має чи не найбільшу кількість табуйованих найменувань. Учені відзначають, що у слов'янських мовах давня назва ведмедя, представлена в грецькій мові — *arktos*, латині — *ursus*, зникла. Замість старої назви слов'яни почали називати цю тварину описово — *медвѣдь*, тобто «медоїд» (в українській мові структура слова зазнала метатези — *ведмідь*) Подібний процес відбувся в мовах германців, балтів. Нова назва ведмедя, стверджує Ю. О. Карпенко, могла зазнавати повторного табування. Про це свідчать, наприклад, численні російські народні замінники слова *ведмідь*, зафіксовані В. Далем: *бирюк, ай, аев, зверь, черный зверь, лапистый зверь, лесник, раменский, урманный, ломака, ломыга, костоправ, Михайло Иваныч Топтыгин, косолапый, куцый, куцук, косматый, космач, мохнатый, мохнач, лешак, лесной черт, черная немочь, Мишка, Мишук, Потапыч, сергацкий барин, лесной архимандрит, сморгонский студент* [4: 230]. Походження більшості цих найменувань є зрозумілим для сучасного мовця, проте мотиви виникнення деяких з них вимагають спеціального дослідження.

Зупинимося на розгляді загальновідомої, але загадкової за походженням назви ведмедя — *Миша* (*Миша*) та утворень, похідних від неї: *Мишко* (*Мишка*), *Михайло*, *Михайло Михайлович*, *Михайло Потапович*, *Михайло Іванович* тощо. М. Фасмер відзначає, що

це найменування ведмедя походить від власного імені, причини походження — невідомі [8; 4: 80]. Отже, чому ведмедя називають саме Михайлом, а не, скажімо, Іваном, Миколою, Петром чи будь-яким іншим ім'ям?

Як нам видається, діахронічно первинною іменною формою серед перелічених вище однокореневих назв ведмедя є найбільш вживаний онім — *Мишко (Мішка)*. Найменування *Михайло* — вторинне, хоч, коли йдеться про імена людей, то гіпокористичні форми завжди похідні. Пор., напр., аналогічний випадок, який спостерігається при називанні півня: діахронічно первинним є онім *Петя*, а *Петро* — вторинне утворення. Таким чином, мотиви називання ведмедя *Михайлом* приховані в онімі *Мишко (Мішка)*. Якщо ж зважити, що механізм виникнення табуйованих найменувань здебільшого пов'язаний з асоціативним мисленням, то слід шукати відповідь на питання про те, які асоціації могли зумовити називання ведмедя *Мишком (Мішкою)*.

Онім *Мишко (Мішка)* за своїм фонетичним складом близький до слова *міх*, що позначає *мішок, лантух*. Пор.: дн.-р. *мѣхъ (мішок, бурдюк)*, яке сягає і.-є. *moĩsos* «шерсть животного, шкура барана, овцы» [9: 233], дало укр. *міх* (ѣ→і, ь у кінці слова занепав). У сучасній російській мові це слово вживається у двох значеннях — *мішок та хутро*. Ведмідь за своїм зовнішнім виглядом подібний до наповненого мішка: такий собі, так би мовити, «живий мішок» або «ходяче хутро» (не варто також забувати, що мішки в давнину виготовляли зі шкіри тварин). Незграбність його ходи також сприяє появі цієї асоціації. Пор., напр., у народному уявленні: *як мішок, мішок мішком* — про когось незграбного, мішкуватого. Звідси поява метафорично-метонімічного перенесення, пов'язаного зі словом *мішок*, яке, у свою чергу, стало поштовхом для утворення нового табу звіра — *Мишко (Мішка)*.

Набагато важче пояснити зв'язок найменування *Мишко (Мішка)* зі словом *міх* з фонетичного погляду. Можна лише припускати, що до *мѣхъ* приєднався суфікс —*ьк*— на позначення назви істоти зі здрібніло-пестливим значенням: *мѣхъ + -ьк → мѣхька → мішка*, де *ѣ → і*, *х → ш* перед *ь*. Можливо, до слова *мѣхъ* долучився суфікс *-й-*, внаслідок чого з'явилося утворення *міша*. Згодом подібним чином утворені оніми *Мішка, Міша* могли зазнати звукових

асоціацій з гіпокористичними формами антропоніма *Михайло*, під впливом яких в українській мові на місці *і* з'явилося *и*. Як наслідок — ведмедя почали називати не лише *Мишком (Мішкою)*, але й *Михайлом, Михайлом Михайловичем*. Інші найменування, серед яких — *Потапович, Топтигін*, також підкреслюють уявлення людей про ведмедя як про звіра вайлуватого і незграбного. Пор.: звуковий склад цих онімів є асоціативним відображенням повільної і важкої ходи звіра: *тап-тап, топ-топ*.

Лисицю в українському фольклорі традиційно називають *Лисичкою-Сестричкою*. Проте вона як один із найбільш активних персонажів казок є також носієм кількох онімів, з якими у свідомості мовців асоціюється цей звір. Найменування лисиці — *Єлизавета, Аліса, Анфіса* — результат звукових асоціацій, які особливо добре відчутні в російській мові (пор.: звукосполучення *лис-иця*, рос. *лиса* і *Є-лиза-вета, А-ліса, Анф-іса*). Досить часто не без натяку на її небайдуже ставлення до курей додається ще й ім'я по батькові — *Петрівна* (пор.: півень — *Петя, Петро*) або Патрикіївна (пор. звукові асоціації з дієсловом *патрати: очищати від нутрощів, потрухів; потрошити; очищати від пір'я, скубити* [1: 711]).

Розглянуті в дослідженні найменування належать до загальновідомих традиційних назв тварин та птахів. Вони — продукт асоціативної народної творчості, велика роль у створенні якого належить процесу олюднення. Людина, пізнаючи навколишній світ, переносить на нього особливості свого внутрішнього світу, характер людських стосунків. Очевидно, саме звідси півень — *Петя*, кіт — *Васько*, ведмідь — *Мишко* тощо. У творах для дітей письменники нерідко вдаються до створення найменувань для своїх героїв за подібним зразком. Пор., напр., ворон — *Карло* або *Карло Карлович*, коза — *Катя*, козел — *Мефодій*, лис — *Микита* (гр. *переможець*) тощо.

Підсумовуючи все вищесказане, хочемо, крім уже порушених у статті проблем, привернути увагу до інших не менш важливих проблем, які з них випливають. Матеріалом для наступних роздумів є визначення статусу аналізованих лексем з погляду їх приналежності до власних/загальних назв; вивчення перехідних випадків, у яких можлива ситуація, коли слово ще не втратило

ознак власної назви, але вже набуло ознак загальної назви або ж навпаки; вироблення критеріїв, які засвідчували б завершення процесів апелятивації та онімізації.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. Т. Бусла. — Київ; Ірпінь, 2004.
2. Калинин В. М. Отношения между компонентами структуры: дено- тат — поэтоним — образ // Мова. — 1999. — №3-4.
3. Карманный польско-русский — русско-польский словарь. — М., 1983.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К., 2006.
5. Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М., 1967.
6. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка: В 4 т. — К., 1996 (ре-принтне видання).
7. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. — М., 1973.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. — М., 1964—1973.
9. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — К., 1989.